

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MÂNADA KULLANILMASI*

 SÜMEYRA ÖZTÜRK**

 10.53718/gttad.1069436

ÖZ

II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı tahtına geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin siyasi konjonktürü belirleme durumu kalmamıştır. Zira 1875-76 Balkan isyanlarında başarısız olunmuş, 1877-78 Rus Savaşı'nda büyük yenilgi alınmış, devletin kadim müttefikleri Osmanlı Devleti'nden desteklerini çekmişler ve devlete düşman olmaya başlamışlardır. Düvel-i Muazzama'nın değişen politikalarıyla birlikte II. Abdülhamid'de şartların imkân vermesiyle hilafet odaklı İslamcılık siyasetini uygulayarak mali, insani ve askeri gücü zayıf olsa da bu siyasetle tüm Müslümanlara ulaşıp Batı'nın nüfuzunu kırabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin yeniden söz sahibi olabileceğini göstermeyi hedeflemiştir. II. Abdülhamid, halifeliği siyasi manada kullanarak İslamcılık siyaseti odaklı faaliyetlerde bulunmuştur. Sömürge yönetiminde bulunan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dinî eserler yollamış, küçük Müslüman devletlerin yöneticilerinin sorunlarına arabuluculukta bulunmuş, haklarından mahrum kalan Müslümanlara yardım etmeye girişmiş ve Müslüman cemaatlere onların himayecisi olduğunu göstermeyi hedeflemiştir. Bunların yanında dinî gün ve merasimlerde ve halifenin hususi günlerinde İslam dünyasının birçok bölgelerinden gönderilen tebrik telgraflarını okuyup cevaplayarak bazı Müslüman ikamet bölgelerinde elçilikler açtırmış, çeşitli amaçlarla payitahta gelen Müslümanların yiyecek, içecek, ulaşım, barınma vs. gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hac ibadetini dünya Müslümanları ile bağlantı kurabilmek için uygun yer ve zaman olarak görmüş ve bu doğrultuda broşürler hazırlatarak halifeliğe ve İslamcılığa bağlı tutmayı hedeflemiştir. İslam ve Peygamber aleyhtarı özellikler taşıyan oyunları önlemek gibi Müslümanların dinî hislerini rencide edecek faaliyetleri engellemiştir. Katı baskı uygulayan emperyalist devletlerin egemenliğindeki Müslüman evlatlarının Osmanlı Devleti'nde eğitim alabilmelerini sağlamak gibi uygulamalar da halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için gayret sarf ettiğini gören Müslümanlarda Osmanlı Devleti'ne ve padişah-halifesine karşı sevgi oluşmasına sebep olmuştur. Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni inşa ettirmiş ve Suriye, Halep, Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyr ez Zor'dan gelen Arap aşiretlerine önceliği vermiştir. Ancak II. Abdülhamid bu faaliyetleri gerçekleştirirken Müslüman sömürgeleri olan devletlerle de herhangi bir sıkıntı yaşamak istememiş ve bu Müslümanlarla ilgili bir etkinlikte kendi adının ve konumunun karıştırılmasını da doğru bulmamıştır. Bundan dolayı, Japonların İslamiyet'i öğrenmeleri için Batavyalı bir ilim sahibiyle beraber kitap yazan Osmanlı idarecisinin isminin kitaba konulmasını onaylamamıştır. Yapımı bütün Müslümanların ortak girişimiyle gerçekleştirilen Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nu inşa ettirmiştir. Bu demiryolunu, haccı kolaylaştırarak yabancı saldırısı olduğunda kutsal toprakları korumak, İngilizlerin Süveyş Kanalı aracılığıyla bölgeye saldırımları durumunda Osmanlı Devleti'nin de asker göndererek müdahale etmesini sağlamak amaçlarıyla inşa ettirmiştir. Demiryoluna yabancı müdahalesine engel olmak için de hattın etrafında Osmanlı tebaasından olmayanlara maden işletme, ocak açma, ziraat yapma veya ikamet etme hakkını tanımamıştır. Söz konusu çalışma kapsamında; halifeliğin gün yüzüne çıkmasıyla tarihsel gelişiminden ve Osmanlı Devleti'ndeki kullanımıyla II. Abdülhamid'in halifeliği siyasi manada kullanması göz önünde bulundurulurken II. Abdülhamid'in siyasi manada halifeliği kullanma nedeni, bu siyaseti uygularken gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ve bu faaliyetlerin etkilerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halifelik, İslamcılık, II. Abdülhamid, Müslümanlar, Düvel-i Muazzama.

* Bu çalışma, tarafıma ait "II. Abdülhamid'in İslamcılık Siyasetinin Ortadoğu'da Uygulanması" başlıklı yüksek lisans tezinden yola çıkılarak üretilmiştir.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sumeyra_ozturk@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0003-0992-2565.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

THE POLITICAL USE OF THE CALIPHATE IN THE REIGN OF ABDULHAMID II

ABSTRACT

When Abdulhamid II ascended the throne, The Ottoman Empire had not have strength left to determine the political conjuncture. Because The Empire has been unsuccessful in 1875-76 Balkan revolts' and has sustained a defeat in 1877-78 Russia-Ottoman war, all the auld allies have withdrawn their supports from the empire and have started to turn against. There with the changes of The Great Powers policies and despite his weak financial, military and manpower, Abdulhamid II by applying caliphate oriented Islamic policies has aimed to vitiating the influence of the Great Powers and intended to reach all Muslims and to purport that The Ottoman Empire could again have a say. Abdulhamid II has carried out Islamic policy oriented activities by using caliphate in political manner. He has sent holy Quran and religious writings to Muslims who were under colonial administration mediated the problems between the leaders of small Islamic states, undertaken to help disenfranchised Muslims and aimed to assert himself to Muslim communities as their protector. Besides he has read and responded congratulatory cablegrams in religious days, ceremonies and personal days of caliph sent from various regions of Muslim communities. He has opened premises of mission in Muslim residential regions and provided Muslims with purveyance, transportation and sheltering who have come to capital with various purposes. He considered the duty of pilgrimage as a proper place and time to communicate with world of Muslims and had leaflets prepared accordingly to keep them bonded to caliphate and Islamism. He has obstructed activities like plays featuring inimical to Islam and its prophet, which may offend religious senses of Muslims. Practices like providing Muslim children with education in The Ottoman Empire who were under administration of repressive imperial states, made Muslims think that caliph takes care of and makes efforts for them and this consequently caused them to hold sultan-caliph and The Ottoman Empire in high esteem. He had the imperial tribal school built in Istanbul as it is the center of caliphate and sultanate and gave priority to Arab tribes who came from Syria, Aleppo, Basra, Baghdad, Mosul, Diyarbakir, Troublous, Yemen, Hijaz, Benghazi, Jerusalem and Dayr ez-Zor. At the same time while carrying out all these activities he did not wish for having troubles with colonialist states of Muslim communities hence he did not approve to implicate his name and status in any facility about these Muslims. Therefore he did not approve to include the name of an Ottoman administrator in the book who wrote it Batavian teacher for Japanese to teach them Islam. He had the Hamidiye-Hijaz railway build of which construction was fulfilled by all Muslims. e built this railway in order to protect the holy land in case of foreign attack by facilitating the pilgrimage and to ensure that the Ottoman State intervened by sending troops in case the British attacked the region through the Suez Canal. In order to prevent foreign interference with the railway, it did not grant the right to operate mines, open mines, make agriculture or reside around the line to those who were not Ottoman subjects. Within the scope of the study in question; Considering the historical development of the caliphate with the emergence of the caliphate and its use in the Ottoman Empire and the political use of the caliphate by Abdulhamid II, it is aimed to evaluate the reason for Abdulhamid II's use of the caliphate in the political sense, the activities he carried out while implementing this policy and the effects of these activities.

Keywords: Caliphate, Islamism, Abdulhamid II, Muslims, Great Powers.

GİRİŞ

Halife tabiri anlam olarak arkadan ve sonradan gelen manasına gelmektedir. İslamiyet'te halifelik Hz. Peygamberin temsilcisi olarak düşünüldüğü için yalnızca dinî işlerle ilgilenen kişi olarak değil, aynı zamanda devleti yöneten yönetici ve başkandır.¹ Halifelik zamanla tek halifenin yönetimindeki İslam topluluğu düşüncesinden ayrılarak geniş coğrafyalara yayılmış ve bu coğrafyaların sosyal-siyasi yapılarını etkileyerek şekillenmiştir. İslam tarihinde hilafet kurumu Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle meydana gelmiş ve Hz. Peygamber kendisinden sonra kimin halife olarak seçileceğini belirlemediği için devlet yöneticisinin seçimi Müslümanlara bırakılmıştır.

Hz. Peygamberin vefatıyla halife seçilen Hz. Ebubekir zamanındaki siyasi ve diplomatik gelişmelere bakıldığında İslam devletinin geleceği yönünden en belirleyicisi İran ile Doğu Roma'ya gerçekleştirilen askerî harekâtlar olmuştur. Bunlarla birlikte İslam dininin cihanşümül mesajını yayma amaçlı propaganda teknikleri psikolojik destek sağlayarak, varlıklı memleketlerdeki ganimetler de askerlere özendirici bir faktör olarak sunulmuştur. Hz. Ebubekir'in halifeliği zamanında gerçekleştirdiği en mühim hizmet, hareketlenmeler halindeki kabile asabiyetini bir nebze de olsa önlemesi, yönetim karşıtı isyanları durdurması ve İslam devletinin sınırlarını genişletmek amacıyla iki büyük devlet üzerine harekâtlar gerçekleştirmesi olmuştur.² Hz. Ebubekir sonrasında halifeliği devralan Hz. Ömer zamanında ise İslam orduları Horasan kapılarına dayanmış ve Suriye, Kudüs ile Mısır'ın ele geçirilmesiyle de İslam devletinin sınırları Anadolu dahilinden, Kuzey Afrika ile Kafkasya'ya kadar

¹ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 186.

² Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004, s. 23-24.

büyük bir alana genişlemiştir. Halife Ömer zamanında hilafet, kurumsal anlamda örgütlenme açısından gelişme kaydederek kuvvet kazanmış ve sonrasında Arap yarımadası haricindeki siyasi gelişmeler Halife Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Denizlerde de Arapların kuvveti hissedilmeye başlanarak Bizans'a yönelik donanma hazırlamaya girişilmiş ve Kıbrıs'a yönelik seferler düzenlenmiştir. 653 yılında gerçekleştirilen ikinci seferle Kıbrıs İslam hakimiyetine alınarak buraya Suriye'den halk yerleştirilmiştir. Daha sonra Bizans ile gerçekleştirilen deniz savaşıyla da Müslümanların gücü denizlerde fark edilir duruma gelmiştir. Halife Hz. Osman'ın kendi ailesinden olanlara karşı tutumu ve mühim vazifelere bu ailelerinden bazılarını getirmesiyle tepkileri üzerine çekmiştir. Hz. Osman'ın hilafeti Emevilerin, Haşimilere yönelik galibiyeti olarak algılanarak kabile anlaşmazlıkları yeniden meydana gelmiştir. Tüm anlaşmazlıkları ve muhalefeti engelleyemeyen Hz. Osman bir saldırı sonucunda vefat etmiştir. Hz. Osman sonrasında halife olan Hz. Ali döneminde de ayrışma süreci engellenmeyerek siyasi çatışmalar artarak devam etmiş ve Cemal Vakası ile Sıffin'de kendisine muhalif olanlarla giriştiği mücadelede yenilgiye uğramasıyla da İslam devletinde ikilik meydana gelmiştir. Sonrasında bir harici tarafından Halife Hz. Ali'nin öldürülmesiyle de hem Muaviye hem de Hz. Ali taraftarları halifelikle birlikte siyasi hakimiyeti de elde etme mücadelesine girmişlerdir.³

Dört Halife Dönemi, ideolojik ve coğrafi anlamda İslam'ın yayılmasıyla birlikte kurumların tarihi yönünden de mühim yer edinmiş ve merkezi idare açısından düşünüldüğünde meydana getirilen ilk kurum hilafet olmuştur. Halife, İslam devletinin dini-politik gelişmelerinden ve geleceğinden sorumlu devlet görevlisi olarak bir nevi vekil durumunda olmuş ve bundan dolayı *emirü'l müminin*, *halife-i müminin* tabirlerini kullanmışlardır. İlk halifelerin seçilmesi süreci modern seçim aşamalarından farklı olarak Medine'nin ileri gelenlerinin veya Hz. Osman'ın seçilmesindeki gibi belirlenen kişilerin yer aldığı kurulların halifeyi atayıp biat etmesi ve diğer Müslümanların da bunu kabul ederek onaylaması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki halifelerin dini hayatı nizama sokmak dışında dini bir hükümlerlikleri bulunmamıştır. Dört halife zamanında halifenin temel vazife ve sorumlulukları dinin muhafaza edilmesi, toplum dahilindeki kargaşanın ortadan kaldırılması, cezaların tatbik edilerek din düşmanlarına karşı mücadele edilmesi, vergileri toplayarak hazineden ihtiyaç sahiplerine yardımlarda bulunulması ve memurların görevlendirilmesiyle kontrollerini yapmak sayılabilir. Halifelerin orduyu idare etme vazifesini üstlendikleri gibi icraatlarının da yasaya uygun olması gerekmiştir.

Halife Hz. Ali'nin öldürülmesiyle Emevilere hilafet yolu açılmış ancak İslam coğrafyasında Emevili Muaviye'nin halifelikinin onaylanması gibi bir durum olmamış zira Hz. Hasan'ın Kufe şehrinde halifelige getirilmesi Muaviye'nin tek idare ve halifelik hayallerine vurulmuş bir darbe olmuştur. Sonrasında mücadele etmek için karşı karşıya gelen Hz. Hasan ve Muaviye anlaşma yolunu seçerek belli şartlarla halifelik Muaviye'ye devredilmesine karar vermiş ve daha sonra Muaviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesiyle halifelik kurumunun tarihsel gelişiminde yeni bir dönem başlamıştır. Hz. Hüseyin ve ailesinin öldürülmesiyle de Emeviler hilafetin tek hâkimi olarak İslam coğrafyasında egemenliğe sahip olmuşlardır. Emevi halifeleri, dört halifeler zamanındaki sade ve mütevazı yaşamın aksine Bizans saray geleneklerinden etkilenmişlerdir. Bu durum onların ifadelerinde de yansımış ve Muaviye *halifetü resulillah* unvanını kullanmıştır.⁴ Emevi yönetiminin sonunu yaklaştıran gelişmeler, Arap olmayan Müslümanların mevali olarak adlandırılarak zimmilerden toplanan vergilere bağlı tutulmasının yanında Emevilerin muhaliflerine karşı uyguladıkları sert tedbirlerle artan Şii ve Harici muhalefet olmuştur. Yayılan muhalefet sonucunda 750 yılında II. Mervan komutasındaki Emevi ordusu Abbasilere Zap suyu civarlarında yenilince İslam tarihinde bir dönem sona ererek liderlik Abbasilere geçmiştir.

Abbasiiler Suriye yerine Irak'ı yönetim merkezi olarak seçmişler ve bağlı oldukları gelenek ve kökenden dolayı kendilerini Emevilerin dışında tutarak, Hz. Peygamber'e nesepten dolayı yakınlıklarıyla kendilerini dini önder olarak da tanımlamışlardır. Halifelik sayesinde cismani ve ruhani olmak üzere iki egemenlik kavramı kullanmaya başlamışlar ve kutsal bir görünüme de bürünmüşlerdir.⁵ Abbasi idaresi de halifelikte veraset usulünü benimsemiştir. Abbasi halifelerinin gücünü zayıflatan en mühim gelişme 869 yılında meydana gelen Zenc isyanı olmuş ve isyan idaresinin zayıflığını kanıtlayarak hutbelerde halife ile valilerin isimleri de zikredilmiştir. Abbasi hilafeti açısından mühim bir gelişme de Büveyhiler'in 945 yılında Bağdat'ı işgal etmeleri olmuş ve Büveyhiler geniş coğrafyalarda hakimiyet kurmaya başlamışlardır. Abbasi halifesinin Büveyhiler'e emir'ül ümeralık mevkisi vermesiyle de Abbasi hilafeti Şii mezhebinden bir hanedanın hükümlerine altına girmiştir.⁶ Bunun yanında Endülüs'te yer alan Emevi yönetimi ve Şii Karmatiler de Abbasi halifelikini tanımayarak kendi halifelik iddialarını sürdürmüşlerdir. Abbasilere zayıflamasıyla farklı bölgelerdeki bağımsız yönetimler olarak oluşan İslam hükümetlerini onaylamasının dışında halifelik başka hiçbir niteliği kalmasa da her çeşit sorunlara karşı İslam'da birliğin simgesi olarak görülmeye devam etmiştir. Daha sonra yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklu

³ Turan, *age*, s. 28-29.

⁴ Turan, *age*, s. 35.

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 34.

⁶ Yıldız, *age*, s. 35.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

Sultanı Tuğrul Bey'in (1040-1063), 1055'te Bağdat'a girerek halifelik üzerindeki Büveyhi hakimiyetini sonlandırmasıyla bu sefer Türklerin koruyuculuğu başlamıştır.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat camilerinde hutbede adı anılarak halife tarafından da kendisine *Sultanü'l Magrip ve'l Maşrik, Rükneddin, Kasım- emirü'l müminin* gibi unvanlar verilmiştir.⁷ Sultanın halifeye maaş tahsis etmesiyle halifenin dini otoritesinin dışında hiçbir siyasi yetkisi kalmamış ve bu durum Sultan Tuğrul'un halefi Sultan Alparslan (1064-1072) zamanında da devam etmiştir. Hatta gerçekleştirilen bir görüşmede halife dünyevi idarelerini Sultan Alparslan'a bıraktığını bir menşurla onaylamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen askeri seferlerle Fatimi yönetimindeki Halep ve Şam'da Abbasi halifesi adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Halife ile ilişkiler Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında da devam etmiş ve halife tarafından kendisine *Kasimü emiri'l mü'minin, Yeminü emiri'l mü'minin, Muizziddünya ve'd din, Celâlüdevle ve'd dîn* gibi unvanlar verilmiştir.⁸

1218 yılından itibaren ise Moğollar batıya yönelerek İslam topraklarını işgal etmeye başlamışlar ve hilafete büyük darbe 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesiyle gelmiştir. İslam tarihinde Moğolların Bağdat'ı işgali büyük bir yıkım olarak görülmüş, siyaset alanından ziyade medeniyet sahasında yıkım fazla olmuş ve bu tarihten sonra da İslam medeniyeti zayıflamaya başlamıştır. Halifenin Kahire'ye gitmesiyle artık halifeler Mısır'da Memlûklülerin hâkimiyetinde olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşler ve siyasi kuvvetten yoksun olarak dini törenlere iştirak etme ve bazı Müslüman hükümdarlara berat vermenin dışında herhangi bir yetkiye sahip olmamışlardır.

Gaza ideolojileri kapsamında batıdaki ilerleyişleriyle XIV. Yüzyılda yükselmeye başlayarak İslam coğrafyasında etkinliğini hissettirmeye başlayan Osmanlı Devleti, Mısır'daki halifeyle münasebetlerini başından itibaren belli bir aşamada tutmuş ve zamanla hilafet bir hükümlanlık sembolü olarak değerlendirilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Halifelik

Klasik dönemlerde devletin büyüklüğü ve gelişmişliği, hilafet unvanına güç kazandıracak olanın Osmanlı Devleti olduğunu göstermiş ve bu yüzden Osmanlı sultanları İslam aleminin en büyük temsilcileri haline gelmişlerdir. Zamanla da devlet yazışmalarında halife tabirini kullanmışlardır. Osmanlıların I. Murad'dan (1362-1389) beri halife unvanını kullandıklarını, devlet yazışmalarını içeren belgeler göstermektedir.⁹ Bu belgelerden birinde sahip olunan vilayetlerin önce Allah ve Hz. Peygamber'in sonrasında ise halifeye ait olduğu belirtilmiştir. Başka bir belgede ise I. Murad, Bursa'yı Darü'l Hilafe olarak adlandırmıştır.¹⁰ Daha sonraki dönemlerde Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında yazılmış olan 1456 tarihli Karacabey Kitabesi ve Fatih Kanunnamesi'nde halife tabiri yazılmıştır. Bununla birlikte XVI. yüzyıl tarihçilerinden ve Şeyhülislam İbn Kemal yazmış olduğu Tevârih-i Al-i Osman adlı eserinde Sultan II. Bayezid (1481-1512) için halife tabirini kullanarak onun dört halifeden sonra gelen Müslüman hükümdarlar arasındaki en adili olduğunu belirtmiştir.¹¹

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520), 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye Savaşı'nda Memlûkleri yenilgiye uğratarak Kahire'ye girmesiyle Abbasi hilafeti sona ermiş ve Mısır'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e Haremeyn Şerifi II. Berakât'ın, Mekke-Medine'nin anahtarlarıyla kutsal emanetleri vermesiyle artık Osmanlı padişahları Hadimü'l Haremeyni's Şerifeyn tabirini kullanmaya başlamışlardır.¹² Halifeliğin Yavuz Sultan Selim'e İstanbul Ayasofya'da verilmesi rivayetiyle ilgili ise Sultan Selim zamanı kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamış ancak XVIII. yüzyılda bazı tarih kaynaklarında yer almaya başlamıştır.¹³ Kendilerinden önceki halifelere halef olduklarını göstermeleri açısından Osmanlı sultanları *efdalü'l guzat ve'l mücahidin* vb. Kanuni'nin (1520-1566) kullandığı *hilafat-ı kuba* ve *hilafet-i ulya* unvanlarını kullanmışlardır.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman tahta geçmesiyle Mekke Emiri'ne göndermiş olduğu mektupta Allah'ın kendisini hilafet ve saltanat tahtına çıkarttığını belirtmiş ve Mekke Emiri'de vermiş olduğu cevapta bu durumu tekrarlamıştır.¹⁵ Kanuni zamanına ait çeşitli belgelerde halifelik unvanının bu şekilde kullanıldığına dair misaller bulunmaktadır. Portekizlilere karşı Hindistan'ın yolladığı yardım arzusuna karşı Kanuni, Allah'ın kendisini yeryüzünde halife olarak seçtiğini ve hac güzergâhının muhafazasından kendisinin sorumlu olduğunu Portekiz kralına göndermiş olduğu mektupta bildirmiştir. Daha sonra Kanuni zamanında olduğu gibi III. Murad zamanında da Kuzey Afrika'da bulunan Sa'di sultanlarına yollanılan mektuplarda aynı ifadeler yer alarak Osmanlı halifeliğini onaylamaları istenmiştir.¹⁶

⁷ Turan, *age*, s. 42.

⁸ Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 55.

⁹ Eraslan, *age*, s. 187.

¹⁰ Eraslan, *age*, s. 187.

¹¹ Turan, *age*, s. 42.

¹² Ahmet Mısbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 30-31.

¹³ Bu duruma Sultan II. Abdülhamid döneminde de rastlanılmıştır. Hatta Abdülhamid döneminde hilafetin bu resmî rivayetinden ötürü Ayasofya'ya büyük önem verilmiştir. Bkz. François Geogron, *Abdülhamid II, le sultan calife*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 264. ; Selim Deringil, *Simgeden Müllete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

¹⁴ Turan, *age*, s. 51.

¹⁵ Azmi Özcan, "Hilâfet – Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 546.

¹⁶ Özcan, *agm*, s. 546.

Osmanlı hilafeti XVI. yüzyılda ortaya çıkmasından XVIII. yüzyıla kadar farklı bir gelişme göstermiştir. İlk dönemlerinde önemli tartışmalar yapılmış ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyıla kadar ise sıkıntısız dönem geçirmiştir denebilir.¹⁷ Osmanlı halifeliğinin meşruiyetinin kamuoyunca kabul edilmesine yönelik çalışmalar diplomatik ve askerî önlemlerle olduğu kadar ilmiye mensupları ve devlet adamları tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunların en bilineni XVI. yüzyıl sadrazamlarından Lütfi Paşa olmuştur. Sayıca fazla eseri olan paşanın *Hulasatü'l Ümmeti fi Marifeti'l Eimmeti* adlı eseri konumuz açısından önemlidir. Eşraftan kimi kimselerin Kureys'ten olmayan bir imama ümmetin itaatinin uygun olup olmadığını sorduklarını belirtmiş ve ulemanın sultan olan kişide iki özellik aradığını söyleyerek bu şartları sıralamıştır. Bu şartlar; sultanın kendisine biat edilmesi ve sultanın emirlerini yerine getirecek güce sahip olmasıdır. Lütfi Paşa, geleneksel İslam hukukunun belirttiği hilafet anlayışından çok XV. yüzyılda gelişmeye başlayan güce dayalı hilafet anlayışını benimsemiştir. Ona göre Hulefa-yı Raşidin döneminden sonra sapkınlık ve karışıklık göstermeyen hükümdarlar Selçuklu ve Osmanlı hanedanından çıkmıştır.¹⁸ Bu yöndeki gayretler sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve örnek vermek gerekirse Cevdet Paşa da bu yönde çalışma yapmıştır. Cevdet Paşa; halifeliğin Kureys'ten çıktığı görüşünü destekleyenlere karşı, bazı hadislerle ve İslam âlimlerinin düşüncelerine dayanarak güçlü durumda olanın halifeliği hak ettiği ve XIX. yüzyıla gelindiğinde tek güçlü İslami devlet Osmanlı Devleti olduğundan Osmanlı padişahlarının hilafetinin meşru olduğu görüşünü desteklemiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemlerinde Osmanlı sultanları, halife sıfatını kullanarak kendi ruhani hakimiyetlerini vurgulayarak ve ulemanın da etkisini azaltarak iktidarlarını güçlendirme yoluna gitmek istemişlerdir.²⁰ 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1779 yılında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi, Osmanlı hilafetine tam da bahsedilen ruhani yetkiyi tanımıştır. Daha sonraki yüzyıllarda denizaşırı Müslüman liderler ideal bir İslam hükümdarı imajını oluşturduklarına inandıkları ve bağımsızlıklarını sağlayarak onları Düvel-i Muazzama'ya karşı koruyacak gücün Osmanlı halife-sultanı olduğuna inandıkları için halifeye müracaat etmişlerdir. Mysore Sultanı Tipu -Osmanlı sultanları ile Tipu arasındaki yazışmalar İslamcılık fikrinin oluşumu ve halifenin rolü açısından ipuçları göstermektedir.²¹ Doğu Türkistan hükümdarı Yakup Bey, Hollanda baskısından kurtuluş için yardım isteyen Açeliler,²² mahalli bir iktidar kavgasını önlemek için başvuran Bahreynliler, geleneksel hayat tarzlarının muhafaza edilmesini isteyen Comoro Adaları örnekleri gibi. Osmanlı sultanları hilafeti Uzak Asya, Afrika ve Orta Asya'nın politik çekişmelerine karıştırmak istemese de prestij kazanma fırsatını kaçırmak istememişler ve bunda halifeliğin potansiyeline onları inandıran Müslüman ülkeler ile İngilizlerin etkisi olmuştur. Örnek vermek gerekirse İngiltere; Hindistan Müslümanlarını yatıştırmak, Afganistan'da Emir Şir Ali'yi itaat altına almak ve Orta Asya Müslümanlarını Rusya'ya karşı hale getirmek için halifeliği kullanmış ve halife de İngiliz, Hollanda ve Rusya egemenliği altındaki Hindistan, Sumatra ve Orta Asya Müslümanlarının güçlü kurtarıcısı olarak görülmeye başlamıştır.²³

1870'li yıllarda Tanzimat Dönemi'nin nisbi hürriyet havasıyla fikrî hayatta ileri derecede olumlu gelişmeler yaşanmış; basılan kitap sayısında artış olup basın da hızlıca genişlemiş ve bu durum içerisinde birçoğu sonraları "Yeni Osmanlılar" olarak isimlendirilen aydınlar zamanla hükümetin siyasetleri ile reformlarının uygulanmasını eleştirmeye başlamışlardır.²⁴ En ünlü temsilcilerinden Namık Kemal (1840-1888) de dahil olmak üzere Yeni Osmanlılar, Batı kaynaklı düşüncelerden etkilenmişler, bunun yanında reform taraftarı olmalarından dolayı da reformların sadece Osmanlılar aracılığıyla ve İslamcı bir vasıtayla keşfedilerek tatbik edilmesini arzulamışlardır. Bir bakıma Osmanlı aydınları devletin kalıcılığı için İslamcı görünüşlü fikirler üretmeye başlamışlardır.²⁵ Bu fikirlerin en önemli hedefi artan Avrupa baskısına karşı nasıl direnilip gelişmekte olan isyancı hareketlere karşı devletin bütünlüğünün nasıl korunabileceğidir. Bunun yanında, Osmanlı aydınlarının korkuları tamamıyla Osmanlı Devleti ile sınırlı olmamış ve diğer Müslümanların da sorumluluğunu hissetmişler ancak İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı zor durumdan kurtulabilmesi için öncelikle Osmanlı Devleti'nin güçlü olarak bütünlüğünün korunması ihtiyacı gerekmiştir.²⁶ Aydınlarla göre eğer Osmanlı Devleti yıkılırsa Müslümanların sığınabilecekleri bir yer kalmayacaktı ve bu tür gelişmeler hususiyetle Osmanlı basınında "İslamcılık" olarak adlandırılan fikir etrafında şekillenen tartışmalarda açık olarak ifadesini bulmuştur.

¹⁷ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 41.

¹⁸ Turan, *age*, s. 57.

¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 202-203.

²⁰ Halil İnalcık "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. VII, İstanbul 1994, s. 7.

²¹ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 73,105.

²² Detaylı bilgi için Bkz. Âdem Efe, Mehmet Özay, vd., *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açe'deki Hollanda Savaşı'nın (1873-1904) İlk İki Yılı Ele Alan Metinlere Dair*, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

²³ Karpat, *age*, s. 104.

²⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, İsam Yayınları, Ankara 1997, s. 45.

²⁵ Tarık Zafer Tunaya'ya göre de bu harekete İslamcılık denilebilirdi. Bkz. Şerif Mardin "19. Yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 346.

²⁶ Özcan, *age*, s. 45.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

Yeni Osmanlılar, Avrupalı Pan-Slavizm, Pan-Germanizm gibi bazı siyasi ve ideolojik akımlardan etkilenmişler ancak Avrupa kaynaklı siyasi Pan hareketleri etnik temellerle meydana getirildiği için bu etkilenme sınırlı olup birçok siyasi tepkinin oluşmasına neden olmuştur. İslam dünyasının maruz kalmış olduğu felaketlere çözüm bulmak için Yeni Osmanlıların yapmakta olduğu şey, İslam'ın siyasi-ideolojik potansiyelini değerlendirerek fikir üretmek olmuş ve durum Yeni Osmanlıların kendileri tarafından da “İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde sultanların hedefi bütün Müslümanların birliğini tesis etmek idi” şeklindeki sözleriyle ifade edilmiştir.²⁷

İslamcılık tabiri ilk kez Namık Kemal tarafından 10 Mayıs 1869 tarihli *Hürriyet* gazetesinin sayısında uygulanmış ve sonrasında da Yeni Osmanlıların diğer yayın organlarında ve hususiyetle de *Basiret* gazetesinde tartışılmıştır.²⁸ Yeni Osmanlılar İstanbul'da *İbret* ve *Basiret* gibi gazeteler aracılığıyla fikirlerini söylemeye başlamışlar, özellikle *Basiret* gazetesi İslamcılık fikrinin bir sözcüsü durumuna gelerek Osmanlı aydınları için bir saha görevi edinmiştir. 9 Nisan 1872'de *Basiret*'te çıkan bir makale ilk kez Pan-Slavizm ve Pan-Germanizm gibi Avrupa kaynaklı yayımcı ideolojilere karşı İslamcılık siyasetinin takip edilmesini savunmuştur.

14 Nisan 1872 tarihli *Basiret* gazetesinde ise yapılması gereken ilk iş olarak, mesele hakkında İslam dünyasında olumlu bir ekâr-ı umumiye oluşturmak gelmiş çünkü kamuoyu önemli olduğu için Düvel-i Muazzama'nın İslam memleketlerine girmesi bu şekilde gerçekleşmiş ve bu hedefe ulaşabilmek için birçok dilde broşürler ile yayınlar hazırlayarak dağıtılması ve Hristiyanlardaki gibi benzer bir misyonerlik faaliyetleri yapılması teklif edilmiştir. Bununla birlikte birkaç ay içerisinde farklı yerlerden *Basiret*'e okuyucu mektupları da gelince tartışmalara katkıda bulunmuştur. Bazılarına göre, yalnızca Hac esnasında broşür ile risaleler dağıtmak bile İslamcılık hedefine hizmet etmek için yeterli görülmüş kimisine göre ise din adamları ile dinî kurumların bu konuda çok mühim hizmetleri olabileceği düşünülmüştür. Diğer yandan, İslamcılığın kapsamının çok geniş tutularak Şiilerin de buna dâhil edilmesi için fikirler ileri sürülmüş, bu amaç için bütün Müslümanların ortak bir dile sahip olmaları da önemli görülerek Arapçanın bu görevi yerine getirebileceği söylenmiş ve birçok İslam ülkelerine liyakatli görevliler gönderilip oradaki coğrafya ile halkın doğası hakkında bilgi edinilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁹

İstanbul'da *Cemiyet-i İhya-yı İslam* kurulmuş ve bu cemiyet, İslam dünyasının sıkıntılarının siyasiden çok eğitim, kültür ve ilimle alakalı olduğunu savunarak her şeyden önce eğitimin geliştirilerek okuma yazma oranının fazlalaştırılmasını söylemiş ve daha sonra Asya, Afrika ve Okyanusya'da İslamiyet'i yayma amacıyla da *Memalik-i İslamiye Coğrafya Cemiyeti* oluşturulmuştur.

1873'te Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Zabıt Kâtibi Esad Efendi tarafından “İttihad-ı İslam” başlığı altında bir risale yazılarak Müslümanlar arasında dayanışmanın önemiyle Düvel-i Muazzama tehdidinde karşı hilafet ve halife etrafında toplanılmasının önemi üzerinde durulmuştur.³⁰ Bu risale, Arapçaya tercüme edilerek Hac zamanında hacılara dağıtılmış ve İslam âleminde bu ismi taşıyan ilk eser durumundadır.³¹ Ayrıca Esad Efendi, Osmanlı Devleti'nin dünyadaki en güçlü İslam devleti olmasından dolayı İslamcılığın kendisine bağlı olunarak sadakatte bulunulan meşru bir yöneticiyle ilgili olduğunu ve bu yöneticinin de Osmanlı sultanı olduğunu söylemiştir.³²

Yeni Osmanlıların İslamcılık görüşü hususiyetle konunun medeniyet ile kültür boyutlarıyla alakalı olarak faal bir siyasi önlem ile müteceviz içerikli olmamış ve onlara göre ittihad; Osmanlı hudutları dâhilinde ve İslam dünyasında olmak üzere iki çeşit olmuş ve dâhilde ittihad, Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar üzerine dayanması şeklinde kavranmış, İslam dünyasında ittihad ise “*Osmanlı ağabeylerinin*” liderliğinde Müslümanların gelişip yayılması şeklinde anlaşılmıştır. Namık Kemal “İttihad-ı İslam” başlıklı makalesinde, Müslümanların medeniyet yolunda ilerleyebilmeleri için ittihadın önemli olduğunu ifade ederek Osmanlı Devleti'nin hem Avrupa'ya en yakın olup hem de Batı'nın bilgisini almada ilk olmasından dolayı ona büyük sorumluluklar düştüğünü söylemiştir.³³ Bunun yanında Namık Kemal'e göre İslamcılığın gerçekleşebilmesi için İslam dünyası ittihadını siyaset veya mezhep mücadelelerinde değil, kitap sayfaları ve vaiz önlerinde aramak mecburiyetindedir.³⁴

1873'e kadar bu şekilde ilerleyen İslamcılık düşüncesi zamanla iç ve dış meselelerle ilgili olaylarda kendisini göstermeye başlamış; Osmanlı topraklarındaki halk daha muhafazakâr ve dinî-millî olaylarda daha

²⁷ Özcan, *age*, s. 46.

²⁸ Azmi Özcan, “İttihad-ı İslam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 470. Ayrıca Bkz. İlhan Yerlikaya “Basiret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 104.

²⁹ Özcan, *age*, s. 48-49.

³⁰ Özcan, *age*, s. 49-50.

³¹ Hasan Barlak, “Esad Efendi'nin ‘İttihad-ı İslam’ Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 43\IX, 2016, s. 599.

³² Barlak, *age*, s. 605.

³³ Özcan, *age*, s. 51.

³⁴ Ragıp Çiçek, *II. Abdülhamid Döneminde Şiilik*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2019, s. 62; Özcan, *age*, s. 51.

dikkatli davranmaya başlayınca modernleşmeye ve Düvel-i Muazzama'ya karşı da daha az hoşgörülü ve daha fazla eleştirel davranmışlar hatta hükümet bile kamuoyuna uygun olarak Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine bazı engeller koymuş aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere Orta Asya Müslümanlarının sorunları ile daha samimi ve faal olarak ilgilenilmeye başlanmıştır. Zamanla da İstanbul yalnızca Osmanlı Devleti'nin değil tüm İslam âleminin fiili olarak payitahtı haline gelmiştir.³⁵ Bu dönemdeki İslamcı izler çoğunlukla sosyal, kültürel ve dinî özellikte olmuş ve zaman zaman siyasi içerikler barındırmıştır.

2. II. Abdülhamid Döneminde Halifelik

Sultan II. Abdülhamid dönemine geldiğinde Osmanlı Devleti'nin meşruiyet zeminini yeni bir temele oturtmak gereği doğmuş; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu kaybetmesiyle devlet, Tanzimat devrine göre daha bir İslami kimlik kazanmış ve halifelik kurumu Osmanlı dışındaki Müslümanlara hitap eder duruma gelip aktif bir siyaset olarak kullanılarak Osmanlı hilafeti geleneği yeniden oluşturulmuştur.³⁶ Birinci Meşrutiyet Anayasası'nın 3. maddesinde de Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu vurgulanmıştır.³⁷

II. Abdülhamid zamanında uygulandığı şekliyle İslamcılık - bir diğer tanımıyla Pan-İslamizm - , Osmanlı halifeliğine dış siyasette nüfuz elde edici her türlü politikadan oluşan faaliyetlerin tümünü meydana getirmiş, dünyadaki diğer pan hareketler³⁸ çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir farkı vurgulanmış ve diğer pan hareketler hegemonyacı, saldırgan bir politika ürünleriyken Osmanlı Pan-İslamizmi, savunmaya yönelik ve meşru varlığını artarak tehlikede gören bir devletin siyaseti olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti'nin dış politikada desteğini aradığı İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile ilgili siyasetlerinde büyük bir değişim olmuş ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Hindistan'ın güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nin önemi İngiltere için sona ermiştir. İngiltere; artık faaliyetlerine Rusya'yı durdurmak, halifeliği kendi menfaatleri için kullanmak ve Osmanlı toprakları üzerinde kurulmasını desteklediği Ermeni ve Kürt devletleri üzerinden devam etmeyi düşünmüştür.⁴⁰ II. Abdülhamid de İngilizlerin esas maksatlarının halifeliği ilga veya Mısır'a nakledilmesi ve de bağımsız olmuş Ermenistan ile etkisiz bir Anadolu Devleti meydana getirmek olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Rusya'nın kadim politikalarını sürdürmeye devam etmesinden ve Almanya'nın da Osmanlı için büyük bir tehdit oluşturmamasından dolayı II. Abdülhamid dış ilişkilerde Almanya'yı tehdit unsuru olarak kullanmak istemiştir.⁴² II. Abdülhamid'in dış politika anlayışını Tahsin Paşa; Rusya'nın idare edilmesi, İngiltere ile kesinlikle bir sorun çıkarılmaması, Almanya'ya yanaşılması, Avusturya'nın elinin Makedonya'da olduğunun unutulmaması, diğer devletlerle imkân dâhilinde iyi geçinilmesi, Balkanları birbirlerine düşürüp Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında ayrılıklar yaratılması olarak belirtmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in Rusya'nın ara sıra meydana getirdiği felaketleri unutmuyarak onun kuvvetli ve korkutucu düşman olduğunu belirttiğini söyleyerek Rusya'ya mukabil İngiltere'den de yardım beklenemeyeceği şeklinde kanaatinin kuvvetli olduğunu söylemiştir.⁴³

1877-78 Rus Harbi'nde meydana gelen toprak ve nüfus kayıplarıyla birlikte 1878 yılında Kıbrıs'ın, 1881 yılında Tunus'un ve 1882 yılında da Mısır'ın kaybı, II. Abdülhamid'i yeni siyasi tercihler aramaya yönlendirmiştir. Rus Harbi'nden sonra Müslüman nüfusun artmasıyla değişen nüfus dengeleriyle birlikte ülke içinde ve dışında İslam birliğini güçlendirecek İslamcılık siyasetine geçmeyi düşünmüştür. Bu düşüncesinde sömürge altındaki Müslümanların Osmanlı Devleti ve halifesiyle ilgilenmeye başlamalarının da etkisi olmuştur ve II. Abdülhamid, milletler arasında herhangi bir ittifak ile itihat oluşturulacaksa devletin bu ikisinin de ortasında bir siyaset oluşturabileceğini belirtmiştir.⁴⁴ Bunu sağlayacak yegâne şey de İslam dini olarak görülmüş ve iç politika ile dış politika da İslami nitelik uygulanmıştır. Ayrıca Yunan Savaşı da sonuçları itibarıyla belirleyici olmuş zira galibiyet küçük kapsamlı da olsa son yarım asır içinde Müslümanların Hristiyanlara karşı galip geldiği zafer olarak gerçekleşmiş ve İslam âlemi ümitlenerek II. Abdülhamid'i muzaffer bir halife olarak selamlamıştır.⁴⁵ Bu konuyla ilgili II. Abdülhamid, Müslümanların ikamet ettiği ülkelerle münasebetlerinin genişletilmesi gerektiğini, herkesin birlik ve beraberlik amacıyla gayret etmesi gerektiğini, İslam'ın birliğinin

³⁵ İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 153.

³⁶ Deringil, *age*, s. 29.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 30.

³⁸ Pan Slavizm, Pan Germenizm, Pan Helenizm vs.

³⁹ Deringil, *age*, s. 29.

⁴⁰ Cezmi Eraslan "II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 62,67.

⁴¹ A. Haluk Dursun "Akabe Meselesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara 2002, s. 126.

⁴² Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 307.

⁴³ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*, haz. Emre Taş, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.

⁴⁴ COA, Y.EE, 9\2638\72\4.

⁴⁵ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 95.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

devam ettiği takdirde İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda'nın halife-sultan olarak kendisinin idaresinde olabileceğini zira kendisinin ağzından çıkabilecek tek bir cümleyle halife olarak Düvel-i Muazzama'nın Müslüman tebaaları arasında cihadı başlatabileceğini ve bunun da Hristiyanlar için felaket oluşturabileceğini söylemiştir. Ek olarak İngiltere'nin egemenliği altında seksen beş milyon Müslüman, Hollandalıların sömürgelerinde otuz milyon Müslüman ve Rusya'nın egemenliğinde on milyon Müslüman olduğunu söyleyerek bir gün tüm bu Müslümanların ayaklanarak kâfirlerin hâkimiyetinden kurtulabileceklerini, bu Müslümanların yabancı devletlerin egemenliğinden kurtulmak için Allah'a yalvarıp, umutlarını halife-sultana bağladıklarını ve bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama ile uğraşırken uysal kalmaması gerektiğini de belirtmiştir.⁴⁶

II. Abdülhamid'in bir diğer amacı ise, hilafetin gücünü Düvel-i Muazzama'ya kabul ettirmek ve Osmanlı Devleti'ni yeniden onların ittifak yapmak isteyebileceği bir güç haline getirmektir zira bunu gerçekleştirebilirlerse uluslararası siyasette önemli bir konuma gelebilirlerdi. Başka türlü Osmanlı Devleti'nin mali, insani ve askerî güçleri zayıf olduğundan bu hedefleri gerçekleştiremezdi. Örneğin; Hariciye Nezareti'nin 2 Mayıs 1888 tarihinde bildirdiğine göre Hindistan'da Arap halifeliği iddiasında bulunan Arapların sayısı artınca *Puncab Times* gazetesinin İngiltere gazetelerinden direkt olarak yayımlanmış olduğu bir makalede Osmanlı halifeliğinin geçersiz olduğu iddiası ortaya atılmış ve buna karşılık Osmanlı Bombay Başşehberderliği *Advocate of India* gazetesinde Osmanlı hilafeti için mühim bir tezkir yayımlanmıştır.⁴⁷ Bunun üzerine Londra Sefareti ise 6 Mayıs 1888'de bu tezkir yazısının Bombay, Kalküta, Madras ve Lahore'de çıkan gazetelerde yayımlandığını bildirerek "*Hukuk-u Padişahi'nin mürur-ı zamanla sakıt olmadığı*"nın kanıtlandığını bildirmiştir.⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan hatıratında II. Abdülhamid'in, cihadın bizatihi kendisinin değil ancak adının Osmanlı Devleti'nin elinde bir silah olduğunu, kendisinin ara sıra sefirleri tehdit etmek amacıyla onlara İslam halifesinin dillendirebileceği bir tabir olduğunu söylediğini belirtmiş ve ek olarak da cihadın Osmanlı için ismi olup da cismi olmayan bir güç olduğunu söylediğini de eklemiştir.⁴⁹ II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti odaklı yaptığı faaliyetlere bakılacak olursa, hac ibadetini bu siyaseti için etkili değerlendirmeye çalışmıştır. Zira hac ibadeti zamanları Müslümanlar kendi meseleleri hakkında bilgi alarak birbirleriyle münasebet kurmuşlardır. Bu yüzden II. Abdülhamid, Müslümanlara hitap edebilmek için hac ibadetini seçmiştir. Müslümanların desteğini kazanmak amacıyla broşürler hazırlatıp dağıttırması ve İslamcılık ile halifelğe bağlılık kazandırmaya çalışmıştır. Bunları yaparken amacı Müslümanlarla samimiyet kurarak onların desteğini almak olmuştur. Bunların yanında kutsal yerlerde hastaneler yaptırarak bu hastanelerde hacıları tedavi ettirmiş ve ödeme imkânı olmayan hacıların masraflarını kendi cebinden karşılamıştır. Hac sırasında Eylül 1881'de kolera salgınının çıkmasıyla ilk hafta 157 kişi hayatını kaybetmişken, hacım ikinci haftasında 42 kişi hayatını kaybetmiş ve vefat sayısındaki bu düşüş Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirlerle gerçekleşmiştir.⁵⁰ 1881'de Osmanlı hükümeti, salgından dolayı İngilizlerle Fransızları ülkelerinden gelecek hacı sayısının artmasıyla oluşacak sağlık tehlikesi hakkında uyarılmış, bu uyarı Cezayir'de bulunan Fransa idaresinin işine yararmış ve Cezayir'den Mekke'ye gönderilen hacı sayısı azaltılmaya çalışılmıştır. Burada hedef, hacıların Fransız hâkimiyetine başkaldırmak amaçlı ve bu bölgeden silah vb teçhizatla dönmelerini önlemek olmuştur.

II. Abdülhamid, birçok sayıda Kuran'ı Kerim bastırarak bir komisyon aracılığıyla inceledikten sonra sömürge hâkimiyetindeki İslam ülkelerine göndermiştir. İngiliz Büyükelçisi Lord Nickholson bu faaliyetin önemini, Mısır'da ve Hindistan'da İslam ülkelerini hâkimiyet altına alabilmek için çok para harcansa da galip gelemedikleri ve II. Abdülhamid'in her yıl selamıyla birlikte Kuran'ı Kerim göndermesiyle tüm Müslümanlar tarafından büyük bir saygıyla karşılandığı şeklinde belirtmiştir.⁵¹ Müslümanların dinî hislerini rencide edecek faaliyetleri engellemek (İslam ve Peygamber aleyhtarı özellikler taşıyan oyunları önlemek⁵²) ve katı baskı uygulayan emperyalist devletlerin egemenliğindeki Müslüman evlatlarının Osmanlı Devleti'nde eğitim alabilmelerini sağlamak⁵³ gibi uygulamalar da halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için gayret sarf ettiğini gören Müslümanlarda Osmanlı Devleti'ne ve padişah-halifesine karşı sevgi oluşmasına sebep olmuştur.⁵⁴ Bunları kanıtlayan çeşitli sayıda belgeler de bulunmaktadır.⁵⁵ Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı

⁴⁶ Karpat, *age*, s. 284-285.

⁴⁷ Deringil, *age*, s. 38.

⁴⁸ Deringil, *age*, s. 39.

⁴⁹ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 231.

⁵⁰ Karpat, *age*, s. 398.

⁵¹ <https://www.sosyalbilgiler.org/ti-abdulhamidin-islam-birliigi-siyaseti-ve-bu-hususta-hilafetin-rolu/>, 14.04.2022.

⁵² COA, Y.A.HUS: 238/45, (10 M 1308/26 Ağustos 1890) – COA, Y.A.HUS: 238/45, (12 Temmuz 1306/24 Temmuz 1890). Belgelerde, Hz. Peygamberin yaşamının olumsuz olarak sahneye konulduğu tiyatroların II. Abdülhamid tarafından engellenmesi ve bunun üzerine Hind Müslümanları dâhil tüm Müslümanların sevinçleri dile getirilmektedir.

⁵³ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 32.

⁵⁴ Eraslan, *agm*, s. 64-65.

⁵⁵ COA, Y.PRK.MŞ: 4/91, (H. 1310/1892-1893) Belgede; Çin'in Tinsin şehrinde bir bayram sabahı namaz sırasında Çin ve Hint'te İslam Halifesi olarak Sultan II. Abdülhamid'in adının hutbede okunmasından bahsediliyor; COA, Y.PRK.AZJ: 31/17, (12 Zilhicce 1312/6 Haziran 1895) Belgede, Pekin'de yakın zamana kadar hutbede Abbasi halifesinin adı okunurken artık Osmanlı sultanının adının geçtiğinden ve II. Abdülhamid'in

İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni inşa ettirmiş ve Suriye, Halep, Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyr ez Zor'dan gelen Arap aşiretlerine önceliği vermiştir.⁵⁶ Bu mektebin kuruluş amacı da; Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti ve koruması altında bulunan bir okulda bir araya getirerek onlara Türkçe öğretip, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, bunun yanında hilafete, saltanata ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arttırarak memleketlerine döndüklerinde devlet için yararlı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktır.⁵⁷ Ancak II. Abdülhamid bu faaliyetleri gerçekleştirirken Müslüman sömürgeleri olan devletlerle de herhangi bir sıkıntı yaşamak istememiş ve bu Müslümanlarla ilgili bir etkinlikte kendi adının ve konumunun karıştırılmasını da doğru bulmamıştır. Örnek olarak; Japonların İslamiyet'i öğrenmeleri için Batavyalı bir ilim sahibiyle beraber kitap yazan Osmanlı idarecisinin isminin kitaba konulmasının onaylanmaması gösterilebilir.⁵⁸

II. Abdülhamid, halifeliğinin meşruluğunun sorgulanmasına da büyük tepki vererek bunun münakaşa edilemez bir gerçek olduğunu tüm dünyanın kabul etmesi için faaliyetlerde bulunmuştur. Halifeliğin Kureys'e ait olduğu söylentisiyle Araplar arasında İngilizlerin ayrılıkçı fikirleri yaymak için girişimde bulunmasından dolayı Osmanlı halifeliğinin propagandası için İstanbul, Kahire ve Londra'da gazeteler yayınlanmış, bulunan yayın organlarına katkı sağlanıp hilafet risaleleri hazırlanarak tüm İslam dünyasına dağıtılmıştır.⁵⁹ Fas sultanları da hilafetin kendilerine ait olduğunu sürekli savunmuşlardır. Fas hükümdarının önceden Hicaz'da mülk elde etmek ve vakıf kurmak için izin istemek amaçlı İstanbul'a elçisini yollamasından dolayı 21 Mart 1891'de, Fas veliahdının kalabalık bir grupla hacca gitme düşüncesi ile Hicaz ileri gelenlerine hediyeler götürceğini belirtmesi hacca giderken fazlaca hediyelerin götürülmesinin siyasi niyetleri olduğuna dair kuşku doğurduğundan bu konuda Osmanlı hükümeti Fas üzerinde bazı emelleri olan İspanya'dan yardım isteyerek Madrid'deki Osmanlı sefirine meselenin iç yüzünü araştırmak için İspanya Dışişleri Bakanlığı'nda incelemeler yapma talimatı vermiştir.⁶⁰

II. Abdülhamid, uzun zamandır yapılmasını planladığı Hicaz Demiryolu projesini hayata geçirmeye karar vermiş ve 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımlanmış olduğu bir irade ile inşaata başlanmasını emretmiştir. Bu demiryolunu, hacı kolaylaştırarak yabancı saldırısı olduğunda kutsal toprakları korumak, İngilizlerin Süveyş Kanalı aracılığıyla bölgeye saldırılarına durumunda Osmanlı Devleti'nin de asker göndererek müdahale etmesini sağlamak amaçlarıyla inşa ettirmiştir. Ancak demiryolunun maliyeti fazla olduğu için projenin finansmanı açısından sıkıntı oluşturmuş ve bu projenin gerçekleştirilmesi için Müslümanlar tarafından toplanacak bağışlarla halledilmesine karar verilmiştir.⁶¹ Bağış miktarının arzu edilen seviyeye ulaşması amacıyla başarılı faaliyetler yapılmış, bu projenin sadece Osmanlı Devleti'nin değil bütün Müslümanların ortak eseri olduğu, İslam'a bağlılık için bu projenin desteklenmesi gerektiği yönünde ülke dahilinde ve haricinde din adamları, gazeteci ve tüccarlardan yararlanılmıştır. İlk başışı 50.000 lira ile II. Abdülhamid yapmış daha sonra nazırlar, yurt dışındaki Osmanlı temsilcilikleri, İslam ülkelerindeki birçok kişi başış kampanyasına destek vermiş ve çok sayıda memur gönüllü olarak kendi maaşlarını bağışlamıştır. Mısır, Hindistan, Rusya ve Fas Müslümanları⁶² başta olmak üzere Endonezya, Singapur, Güney Afrika, Tunus, Cezayir, Avrupa'da bazı İslam cemiyetleri ve Amerika'dan da başış yapılmış ancak inşaatın ilerlemesi neticesinde artan masraflardan dolayı alınan başışlardan demiryolunun finanse edilemeyeceği anlaşılmış bunun üzerine memur maaşlarından zorunlu kesintiler yapmak, iane pulları çıkarmak, bazı madenlerin işletme imtiyazlarını Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi'ne vermek, kurban derilerinin satışından elde edilen paraları katmak gibi çeşitli gelir kaynakları sağlanarak 1900-1908 yılları arasında inşaatın gelirleri giderlerinden fazla olacak şekilde demiryolu tamamlanmıştır.⁶³ Hamidiye-Hicaz Demiryolu tamamlanınca II. Abdülhamid'in dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzuna büyük katkıda bulunmuş ve Müslümanlar halifeye mektup, telgraf ve şiirler yazıp göndererek minnet ve şükran duygularını iletmişlerdir.⁶⁴

II. Abdülhamid, İslamcılık siyaseti içerisinde Sünniler ile Şiiiler arasında ittifak yapmayı planlamış, dönemindeki İran hükümeti ile Şii müçtehitler arasındaki anlaşmazlıkları bu ittifakı gerçekleştirebilmek ve şahın aleyhine kendi nüfuzunu geliştirmek amacıyla bir fırsat olarak görmüştür.⁶⁵ II. Abdülhamid bu konuda kendisine

halifeliğinin Ümit Burnu'na kadar uzandığından ve sultanın orada yaşayan Müslüman halka hediyelerini ve selamlarını götüren heyetin anlattıklarına dair bilgiler geçmektedir.

⁵⁶ Sa'd Samir el Humeydi, "İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid'in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 72.

⁵⁷ Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 9-11.

⁵⁸ Eraslan, *agm*, s. 65.

⁵⁹ Özcan, "İttihad-ı İslam", s. 471.

⁶⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 71-72.

⁶¹ Ufuk Gülsoy \ William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 442.

⁶² COA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 30.10.1319). Fas hükümetinin Hicaz Demiryolu için yardımda bulunmak istediğini bildirmesine dair belge.

⁶³ Gülsoy \ Ochsenwald, *agm*, s. 442-443.

⁶⁴ Eraslan, *age*, s. 272.

⁶⁵ Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 1999, s. 386.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

daha önceleri birkaç defa başvurarak İslamcı projeler için destek arayan Cemaleddin Afgani'yi 1892'de Şiiilerin Irak'ta çoğalmaya başlamasıyla da İstanbul'a davet etmeye karar vermiş ve kimi araştırmacılar Abdülhamid'in bu kararını değişik nedenlere bağlamışlardır: "İslamcı" siyasetini planlamasına yardım etmek, Afgani'nin bir Arap hilafetini savunanlara katılmasını engellemek ve Düvel-i Muazzama aleyhindeki faaliyetlerini kontrol altına almak gibi.⁶⁶ Afgani, 1892 yazının sonlarına doğru İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid tarafından iyi karşılanmış ve Şeyh Ebu'l Huda'da dahil olmak üzere padişahın bazı danışmanlarıyla da iyi ilişkiler kurmuştur. Mezhep ayrılıkçılığının giderilerek bölgedeki Şii üstünlüğünün yok edilmesi için Abdülhamid Afgani'ye, Sünni ve Şii ulemadan oluşan bir topluluk kurulması görevini teklif etmiştir. Cemaleddin Afgani'nin II. Abdülhamid'e yazmış olduğu cevap kayıp olsa da cevabın olumlu olduğu ve projenin bir süre ertelendiği Afgani'nin bu dönemde yazmış olduğu anlaşılabilir tarihsiz bir mektupla anlaşılabilir.⁶⁷ II. Abdülhamid'e atfedilen bir eserde; İranlıların, Rusya ile İngiltere'nin oyuncağı haline gelmemesi için Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurmasında yarar olduğu, Afgani'nin İstanbul'daki İran konsolosu gibi kendisini Sünnilerle Şiiilerin ittifadına yönelttiği, Afgani'nin İran'daki bazı yüksek memur ile ulemayı kendi safına çektiği ve bu mesele hakkında tam bir anlaşma olmasa da İran ile Osmanlı Devleti arasında bir yakınlaşmanın meydana gelecek büyük bir girişim olabileceğinden bahsedilmiştir. Cemaleddin Afgani etrafında bir heyet oluşturularak bu heyet tüm İslam dünyasındaki ünlü Şii ulemaya yüzlerce mektup göndermiş ancak bu girişim uzun ömürlü olmamıştır. Zira Afgani'nin İstanbul çevresindeki ve Şii uleması arasındaki yazışmalar, Bağdat'taki İran konsolosu ile İstanbul'daki İran büyükelçisinin aracılığıyla şah tarafından öğrenilmiş, İran büyükelçisi Afgani'de dahil bazı ulemaların sınır dışı edilmelerini istemiş, İran makamları da Ermeni meselesini baskı aracı olarak kullanarak İran içinde ve sınırındaki Ermeni ihtilalcilere hareket serbestliği sağlamaya başlayınca 1894 yazı ile 1896 yazı arasında geçen zamanda Ermeni meselesi hem Anadolu'da hem de İstanbul'da büyük krize sebebiyet vermiştir.⁶⁸ Afgani ile ilişkiler 1895 sonlarında, II. Abdülhamid'in güvenini zedeleyen bazı olaylardan dolayı kötüye gitmiş; Afgani'nin 1895 yazında Mısır hıdiviyle yapmış olduğu gizli görüşme, Arap muhaliflerden Hicazlı Seyyid Abdullah'ı korumaya alması ve II. Abdülhamid'in danışmanlarıyla anlaşmazlıkları onun gözden düşmesine neden olmuştur. İran'ın Afgani'nin sınır dışı edilmesi isteği II. Abdülhamid tarafından her seferinde reddedilince Afgani, Mart 1897'deki ölümüne kadar İstanbul'da bir mahkûm gibi yaşamıştır.

Orta Asya ve Uzakdoğu Müslümanlarıyla ilgili faaliyetlerde ise büyük önem verilen konular arasında; halifenin idaresinde güçlü bir Müslüman devletin varlığını bu coğrafyalardaki Müslümanlara iletme, bu Müslümanların maruz kalmış olduğu adaletsizliklerle ilgili söz konusu devletler hakkında girişimlerde bulunmak, çeşitli heyetler yollanarak münasebetleri güçlendirmek ve İslam'ı hakkıyla öğrenip tatbik edebilmeleri amacıyla da hocalar ve dini kitaplar yollanması verilebilir. Ancak bu faaliyetler neticesinde Rusya ile Hollanda gibi devletler rahatsızlıklarını belirterek bu bölgelerden hacca giden Müslümanların düşmanca düşüncelerle geri döndükleri iddialarından dolayı bazı önlemler almıştır.⁶⁹ Bu coğrafyalardaki Müslümanların sıkıntılarıyla ilgilenilmesi hakkında Cava şebkenderinin, Müslüman tüccarların Hristiyan tüccarlardan daha çok vergi verme yükümlülüklerinden dolayı gösterilen rahatsızlığı Hollanda hükümeti tarafına iletme girişimi misal olarak verilebilir.

II. Abdülhamid, hilafeti Müslümanların isyan etmelerini önlemek için de kullanmıştır. Örnek verilecek olursa; 1882'de Bosna-Hersek Müslümanları, Avusturya yönetimine karşı ayaklanınca Abdülhamid isyancıları yatıştırmış ve 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı zamanında da ABD Abdülhamid'e başvurarak, ABD'nin Müslümanlar ile değil İspanya ile savaştığını söyleyerek Filipinli Müslümanların Amerikalılara karşı durmamasını istemiştir.⁷⁰ 1900'de birçok Çinli Müslümanın katıldığı Bokserler İsyanı sırasında da Alman İmparatoru II. Wilhelm, Abdülhamid'den halifelik konumunu kullanarak Müslümanların isyana katılmalarını sağlamasını istemiş ve sultan Çin'e heyet – her ne kadar heyet vardığında isyan bastırılmış olsa da – göndermiştir.⁷¹

SONUÇ

XIX. yüzyıl emperyalizmin doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıl durumuna gelmiş ve Düvel-i Muazzama'nın emperyal politikalarının odağında Osmanlı Devleti ve Müslümanlar bulunmuştur. Zira başta İngiltere dış politikasını değiştirip Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını arzularak devlet topraklarından en değerli parçaları kendisi ele geçirme arayışına girmiştir. II. Abdülhamid de bu yüzyılda Osmanlı sultanı olduğundan uygulanan eski politikaların artık geçersiz olduğunu ve Osmanlı Devleti'ni uluslararası politikada yeniden söz sahibi edebilecek, devlet ile milletin canlılığını koruyabilecek etkili bir siyaset arama arayışına girmiştir.

⁶⁶ Karpat, *age*, s. 324.; Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 1999, s. 282.

⁶⁷ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 242.

⁶⁸ Fatih Tunçkılıç, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009, s. 18; Çetinsaya, *age*, s. 248-249.

⁶⁹ Özcan, "İttihad-ı İslam", s. 473.

⁷⁰ Georgeon, *age*, s. 291.

⁷¹ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 13. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 70-71. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Mutlu, "Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 243, C. 123, 2019, s. 313-330.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu kaybetmesiyle Osmanlı Devleti, Tanzimat devrine göre daha bir İslami kimlik kazanmış ve halifelik kurumu Osmanlı dışındaki Müslümanlara hitap eder duruma gelip aktif bir siyaset olarak kullanılarak Osmanlı hilafeti geleneği yeniden oluşturulmuştur. İslamcılık siyasetinin uygulanmasının Müslümanlar ve Düvel-i Muazzama nezdindeki yansımaları da kaydedilmiş belgeler, hatıratlar ve önceden yapılmış çeşitli eserler sayesinde ortaya çıkarılmaktadır. Yaptığımız çalışmada; bahsedilen kaynaklar incelenerek II. Abdülhamid'in yapmış olduğu faaliyetlerin ve halifeliğin dünya Müslümanları üzerindeki etkisinin Düvel-i Muazzama tarafından halifeliğin papalık konumuna benzer bir duruma gelmesine yol açtığı görülmüştür. Ancak II. Abdülhamid bu siyasetini uygularken Düvel-i Muazzama'nın tepkisini çekebilecek faaliyetlerden de mümkün olduğunca uzak durmaya çalışmıştır. Düvel-i Muazzama'nın desteklediği Pan hareketler, hegemonyacı ve saldırgan bir politika durumundayken II. Abdülhamid'in hilafet odaklı siyasetinin – Düvel-i Muazzama'nın görüşüyle Pan-İslamizm – savunmaya yönelik ve varlığını tehlikede gören bir devletin siyaseti olduğunu belgeler ve önceden hazırlanmış eserler sayesinde tespit etmek mümkündür. Gerçekleştirilen İslamcı faaliyetlerle de dünya Müslümanlarından çoğunun destekleri sağlanmıştır.

I. Abdülhamid dönemi, Düvel-i Muazzama'nın hegemonyacı çıkar ve politikalarını artırarak gerçekleştirmek amacıyla uyguladıkları siyasetlerin de başlangıcını oluşturmaktadır. Bundan dolayı bu hegemonyacı politikaların kısıtlı da olsa yavaşlamasını sağlayan hilafet odaklı İslamcı siyasetin çok geniş coğrafyalarda uygulandığı düşünülürse o coğrafyalarında detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları

COA, Y.EE, 9\2638\72\4.

COA, Y.A.HUS: 238\45, (10 M 1308\26 Ağustos 1890).

COA, Y.A.HUS: 238\45, (12 Temmuz 1306\24 Temmuz 1890).

COA, Y.PRK.MŞ: 4\91, (H. 1310\1892-1893).

COA, Y.PRK.AZJ: 31\17. (12 Zilhicce 1312\6 Haziran 1895).

COA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 30.10.1319).

2-Telif Eserler

AHMET CEVDET PAŞA, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

BARLAK, Hasan, "Esad Efendi'nin "İttihad-ı İslam" Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, s. 598-615.

BUZPINAR, Tufan, *Hilafet ve Saltanat*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, Ankara 1999, s. 380-388.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

ÇİÇEK, Ragıp, *II. Abdülhamid Döneminde Şiilik*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2019.

DEMİRCAN, Ahmet Misbah, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

DERİNGİL, Selim, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 304-307.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

DURSUN, A. Haluk, “Akabe Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara 2002, s. 118-132.

EFE, Adem, ÖZAY, Mehmet vd., *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açe’deki Hollanda Savaşı’nın (1873-1904) İlk İki Yılına Ele Alan Metinlere Dair*, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

EL HUMEYDİ, Sa’d Samir, “İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid’in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 68-79.

ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 62-67.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

GÜLSOY, Ufuk, OCHSENWALD, William, “Hicaz Demiryolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 441-445.

İNALCIK, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Tiplemesi”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, C. VII, İstanbul 1994, s. 5-26.

KARA, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

KARPAT, Kemal H., *İslamın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

KODAMAN, Bayram “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1991, s. 9-11.

KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, Ankara 1999, s. 275-285.

MARDİN, Şerif, “19. Yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 342-351.

MUTLU, Cengiz, “Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid’in Nasihat Heyeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 243, C: 123, 2019, s. 313-330.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 54-57.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm*, İsam Yayınları, Ankara 1997.

ÖZCAN, Azmi, “Hilafet – Osmanlı Dönemi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 546-553.

ÖZCAN, Azmi, “İttihad-ı İslam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 470-475.

ÖZCAN, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 92-101.

SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.

TAHSİN PAŞA, *Sultan Abdülhamid’in Sırdaşı*, haz. Emre Taş, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017.

TUNAYA, Tarık Zafer, “1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 27-39.

TUNÇKILIÇ, Fatih, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

TURAN, Namık Sinan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004.

YERLİKAYA, İlhan, “Basiret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 103-105.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 31-48.

3-İnternet Kaynakları

<https://www.sosyalbilgiler.org/ii-abdulhamidin-islam-birligi-siyaseti-ve-bu-hususta-hilafetin-rolu/>, 14.04.2022.